

שיחה של בעל 'נתיבות שלום' בעקבות מלחמת יום הכיפורים

הקדמה
'עם ה' חזקו ונתחזקה'
'ארץ אשר ה' אלוך דורש אותה'
תפקידנו בשעה זו: אמונה וביטחון
'יתחזק דוד בה' אלוךי'

הקדמה

מלחמת יום הכיפורים שנתרגשה עלינו לפני ארבעים שנה הותירה חותם בל ימחה על עם ישראל כולו. רבים בציבור, ואף בהנהגת המדינה, חששו מאוד מתוצאותיה; בזיכרון הקולקטיבי נחרטה ההתבטאות של משה דיין ביום השלישי למלחמה על דאגתו מ"חורבן הבית השלישי". בעקבות המלחמה עברה מדינת ישראל טלטלה בתחום הצבאי, הפוליטי והחברתי. גם המנהיגות הרוחנית לא התעלמה מאירועי השעה - רבנים, אדמו"רים וראשי ישיבות האירו והעירו על התקופה ומשמעותה איש איש ברוחו ובסגנונו, אך בדרך כלל הדברים לא פורסמו.¹

האדמו"ר מסלונים, רבי שלום נח ברזובסקי זצ"ל, הקדיש בשנת תשל"ד ארבע שיחות למשמעותה של המלחמה.² הדברים שנאמרו בידיש בפני ציבור

1 בין המעטים שראו אור: הרב ש' אוחנה, אור חדש, ירושלים תשל"ה; הרב מ"מ כשר, מלחמת יום הכיפורים, ירושלים תשל"ד; הרב אהרן ליכטנשטיין, לבירורה של מידת הביטחון, ירושלים תשל"ה (שב ונדפס בתוך: מ' הלברטל, ד' קורצויל וא' שגיא [עורכים], על האמונה, ירושלים תשס"ה, עמ' 131-144); מאיר מודן, זה היום - אנא השם, ירושלים תשל"ז; הרב מ"צ נריה, מלחמת ירח האיתנים, כפר הראיה תשל"ד; הרב יהודה עמיטל, המעלות ממעמקים, ירושלים תשל"ד; הרב שלמה וולבה, בין ששת לעשור, ירושלים תשל"ה.

2 בכלל יחיד ומיוחד הוא הנתיבות שלום בעיסוקו התדיר והמקיף באירועים היסטוריים שונים. כך נהג ביחס לשואה (הדברים מצויים בעיקר ב'קונטרס ההרואה עליך', אך הם פזורים במקורות רבים בכתביו. אודות יחסו של הנתיבות שלום לשואה ראה גם מאמרי: "השקפתו של האדמו"ר מסלונים הרב שלום נח ברזובסקי על השואה", אהבת ישראל [תשס"ח], עמ' 83-108; "הילולת האדמו"ר שהפכה ליום זכרון לשואה אצל חסידי סלונים", המעיין מח, ב [טבת תשס"ח], עמ' 63-70; ולאחרונה אצל ת' גרנות, אמונה ואדם לנוכח

מצומצם של תלמידי ישיבתו 'בית אברהם' נכתבו על ידו בעברית ועברו מיד ליד, והם הותירו את חותמם על ציבור רחב, גם כזה שאינו משתייך לחסידות סלונים. אולם מאז לא היו דברי האדמו"ר האלו זמינים לציבור הרחב, למרות העניין הרב שיש בהם.

כאן מובאים הדברים שנשא האדמו"ר בשיחה הראשונה בעקבות המלחמה בחודש מרחשון תשל"ד³, עם תיקוני לשון קלים. צירפתי מקורות והערות, בהן ניסיתי להתאים בין הדברים שבשיחה לבין מכלול הגותו של בעל התיבות שלום.

'עם ה' חזקו ונתחזקה'

שרויים אנו במצב רוח ואווירה מדוכאים. מהעבר האחד מלחמת יום הכיפורים, ומהעבר השני העתיד המעורפל המדכא את לב היהודי המעמיק וחושב ומרגיש בצערן של ישראל⁴. ומועקה מיוחדת לנו, אלו השייכים ליהדות החרדית הנאמנה והצרופה, מכך שאין אנו קובעים כלום בעם ישראל הן למלחמה הן לשלום, וכן בענייני השטחים מה יש לוותר ומה לא. גדולי התורה שהיו קובעים בהנהגת העם נדחקים הצידה, אין שואל דורש ומבקש את דעתם, וכל זה מצטבר ומעיק על הלב. אולם דרכנו ושיטתנו היא בהירות⁵ בכל המצבים והתנאים, ויחד עם זאת לדעת מה תפקידנו בשעה זו. אנו מאמינים באמונה שלמה שאם זהו אחד מחבלי עקבתא דמשיחא הוא כמאמר הצדיקים על הפסוק 'רווח והצלה יעמוד ליהודים ממקום

השואה, א, אלון שבות תשע"ג, עמ' 287-296; 365-371; 534-535; 587-597; לשחרור הכותל (הדברים לא התפרסמו בתוך כתביו, פרסמתי אותם במאמרי "על הניסים ועל הנפלאות – שיחת האדמו"ר מסלונים עם שחרור הכותל המערבי", צוהר יד [אביב תשס"ג], עמ' 81-88); למלחמת יום הכיפורים – שיחתו הראשונה מובאת במאמר זה; ולמלחמת המפרץ. מכלול הדברים האלו קורא לעיסוק רחב יותר ביחסו של האדמו"ר להיסטוריה, אבל דיון זה חורג מגבולותיו וממטרותיו של מאמר זה.

3 נדפסה בפרסום פנימי תחת הכותרת 'נתיבות שלום - קובץ מאמרים מיוחדים קיץ תשל"ד', עמ' יד-יט.

4 האווירה הקשה שהמשיכה לשרור עוד חודשים רבים באה לידי ביטוי במכתב של הנתיבות שלום בר"ח ניסן תשל"ד, בו כתב בין השאר: "בזמן הזה שעם ישראל ירוד כ"כ במצבו השפל בכל העניינים, וירוד ברוחו עד דכדוכה של נפש" (נתיבות שלום קובץ מכתבים - פסח, עמ' כח).

5 'בהירות' היא מושג בעל חשיבות רבה אצל הנתיבות שלום. בדרך כלל היא מופיעה בהקשרים של עבודת ה' פרטית (לדוגמא ראה: נתיבות שלום מאמרים, א, עמ' מז; נתיבות שלום בראשית, עמ' רמא; נתיבות שלום קובץ שיחות למשמרת הראשונה עמ' צז; ועוד) אך קיימת גם בהקשרים ציבוריים דוגמת זה שלפנינו.

6 אסתר ד, יד.

אחר⁶, שאם לא זוכים אזי הרווח וההצלה לעם ישראל מגיע ממקום אחר⁷, לא דרך הצינור המקובל והראוי כמו הגאולות על ידי משה ואהרן מרדכי ואסתר והחשמונאים וכו'. גם זהו מההסתרים של עקבתא דמשיחא, שרווח והצלה יעמוד ליהודים על ידי מקום אחר, ע"י אלו הרחוקים מה' ומתורתו.

אך בשמים למעלה לא אלו הם הקובעים את המדיניות, אלא המנהיגים האמיתיים, ועמם כל קהל עם ה' הנאמנים ומאמינים באמונה שלימה בה' ובוטחים בו. לכן אין ספק כי תפקידים גדולים מוטלים על המאמינים ובוטחים בה', שהם הם הקובעים באמת⁸.

חז"ל אמרו 'אם רואה אדם שייסורים באים עליו⁹ יפשפש במעשיו¹⁰. כמו שהיחיד מחויב לפשפש במעשיו, כך גם הציבור בכללותו חובתו לפשפש במעשיו. וההדגשה היא דווקא במעשיו¹¹, ולא כמו אלו הרגילים לפשפש במעשי אחרים, ולחשוב כי אלו החופשיים¹² הם הגורמים את כל הרעות בעם. ולא כן מצינו ביונה, בשעה שהיה סער גדול בים והאוניה חישבה להישבר¹³ אמר יונה הנביא 'יודע אני כי בשלי הסער הגדול הזה¹⁴. יחד אתו היו כל מיני רשעים והוא הצדיק היחיד ביניהם, והוא יודע שכל הסער רק בשבילו. זוהי דרך התורה, יפשפש במעשיו דווקא.

7 כאן מציע האדמו"ר מסלונים פרשנות לפיה אותו "מקום אחר" הוא פחות במעלתו. מעניין לציין שבדבריו לפורים פירש אחרת - הוא מציע שם שמרדכי ואסתר נחלקו בשאלה כיצד יש להתמודד עם הגזרה הנוראה, אסתר הציע על ידי תפילה ומרדכי על ידי ביטחון. דרכו של מרדכי באה לידי ביטוי במונח 'מקום אחר' (ראה בהרחבה נתיבות שלום, פורים, עמ' יג; כג).

8 מעניין לתת את הדעת על הצורה בה מעצים האדמו"ר מסלונים את חסידי: בתחילת דבריו ציין עד כמה לא מתחשבים בהם ובמנהיגיהם - גדולי התורה, ובסוף דבריו הוא אומר שהאמת היא שרק הם אלה הקובעים את המציאות, ושאין כל ספק שתפקידים גדולים מוטלים על המאמינים ובוטחים בה'.

9 למרות האמירה הזו, לפיה חובת חשבון הנפש קשורה בייסורים, מדגיש הנתיבות שלום שחובת חשבון הנפש היא תמידית הן לאדם הפרטי והן לציבור: "הכלל כמו הפרט מחויבים תמיד לעיתים תכופות לעשות חשבון נפש" (נתיבות שלום שובבי"ם, עמ' צא).

10 ברכות ה, א.

11 האדמו"ר מסלונים נותן בהקשרים שונים דגש רב לייחוס העצמי של הדברים. כך הוא עושה כאן בשעה שהוא מדייק שצריך לפשפש במעשיו ולא במעשי אחרים, כך להלן ליד הערה 86 שמדייק מהפסוק 'ה' אלוקי', עיי"ש, וכך במקומות רבים בהם הוא מדייק מהפסוק "אנכי ה' אלוקיך" - אלוקים של כל אחד ואחד (נתיבות שלום, שמות, עמ' מב-מג, קנח; פורים, עמ' ז, יג ועוד); כך בשעה שדורש את האמור בתהלים, ומיוחס לאסתר, "אלי אלי למה עזבתני" (נתיבות שלום, פורים, עמ' נה), ובמקרים רבים נוספים.

12 אין זו הפעם היחידה בה דרש הנתיבות שלום לעסוק בעבודה אישית ולא בהתעסקות בביקורת על הציבור החילוני. לדוגמא ראה גם: נתיבות שלום נתיבי חינוך, עמ' יא.

13 יונה א, ד.

14 שם א, יב.

נתעמק ונתבונן 'על מה עשה ה' ככה לארץ הזאת, מה חורי האף הגדול הזה'¹⁵. נתבונן אשר אנחנו אשמנו. אנו שברוך ה' מאמינים בה' שהוא לבדו עשה ועושה ויעשה לכל המעשים¹⁶, בכל זאת בהשפעת האווירה הכללית ש'מנו ביטחוננו בצה"ל ובנשק המתוחכם שיש בידינו'¹⁷, וישבנו בטח ששום רעה לא תגיע אלינו משכנינו אויבנו בנפש. ונתקיים בנו 'ארור הגבר אשר יבטח באדם ושם בשר זרועו'¹⁸, ובמלחמה האחרונה היה למעלה מהטבע איך שהשיב ה' חכמים אחר ודעתם סיכל¹⁹. המחדלים לא היו טבעיים, ומפקדי הצבא לא היו ראויים למחדלים כאלו, אלא מאת ה' הייתה זאת²⁰ למען נפקח עינינו, ונדע מעתה כי ביטחוננו רק בה', ובלתו אין להושיע אם במעט אם ברב²¹. מן השמים הראו לנו שכל העולם כנגדנו, כל אומות העולם בגדו בנו, גם אלו שהיו מוחזקים כאוהבים קיימו בכל ההידורים את ההלכה שעשו שונא ליעקב²². מראים לנו מן השמים כי גם הידיד היחיד, ארה"ב, שאכן עשה הרבה טובות לישראל, גם עליו אין לסמוך במצוקתנו, שיש לו עניינים חיוניים שלו הקודמים לשלנו. ואם נרגיש את כל זאת, שאין לנו להישען אלא על אבינו שבשמים²³, ולא נאמר זאת בניגון עצוב אלא בשמחה, אז נראה עין בעין²⁴ את ישועתו ית'. ואם נחזור לצלילות הדעת המקורית שלנו באמונה ובטחון בה', יקוים בנו 'ברוך הגבר אשר יבטח בה' וכו'²⁵.

'ארץ אשר ה' אלוך דורש אותה'

כיסוד מנחה לכל הדעות וההשקפות בנוגע לארצנו הקדושה צריכים לקבוע את הדעה המקורית של חז"ל ורבותינו הקדושים, כי כל ארץ יש לה טבעים משלה, תנאים ותכונות שמתאימים לה בדרך הטבע. לא כן ארץ הקודש, הטבע שלה הוא על טבעי, אין בה טבע²⁶, כמאמר הכתוב 'ארץ אשר ה' אלוך דורש

- 15 ע"פ דברים כט, כג.
- 16 ע"פ י"ג העיקרים של הרמב"ם.
- 17 התבטאות מעניינת זו מדגישה את תחושת הביטחון שהקנה צה"ל גם לציבור החרדי.
- 18 ירמיהו יז, ה.
- 19 ע"פ ישעיהו מד, כה.
- 20 הכתוב בתהלים נאמר בהקשר חיובי, והאדמו"ר משתמש בו ביחס למצב הקשה בסוף המלחמה.
- 21 ע"פ שמ"א יד, ו.
- 22 ספרי במדבר פיסקא סט ד"ה או דרך.
- 23 ע"פ סוטה מט א-ב.
- 24 ע"פ ישעיהו נב, ח.
- 25 ירמיהו יז, ז.
- 26 לגבי השקפתו של התיבות שלום על ארץ ישראל ראה: נתיבות שלום בראשית עמ' ע-עו, נתיבות שלום במדבר, עמ' עג-עט.

אותה²⁷, שפירושו חז"ל שלא נמסרה לשום שר בשמים רק תחת השגחתו המיוחדת של הקב"ה²⁸. והביאור הוא על פי מה דאיתא בתורת אבות פרשת ויצא²⁹ על פסוק 'והנה סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה' וגו'³⁰, עיי"ש מה שכתב באריכות שיש סדר הנהגה מהשי"ת ע"פ סדר וזמן שנקבע בכל ר"ה, שמזונותיו ומאורעותיו קצובין בר"ה, והוא בחינת סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה, ויש הנהגה עליונה שהיא למעלה מהסדר והיא הנהגה על טבעית, בבחינת והנה ה' ניצב עליו, לפי האמונה והביטחון שיהודי מאמין ובוטח בה'. וזה בכלל 'אדם נידון בכל יום'³¹. וזהו והתפללו אליך דרך ארצם³², היות וארץ ישראל היא 'ארץ אשר ה' אלוקיך דורש אותה' וכו', שבא"י אין הנהגה טבעית תחת השפעת השרים רק תחת הנהגתו ית' בעצמו, ע"כ הנהגה היא למעלה מהסדר. וכאשר מתפללים דרך ארצם ממשיכים על ידי זה הנהגה על טבעית, וכמו שא"י היא מקום שהנהגה בה למעלה מהטבע כן קיום עם ישראל הוא למעלה מהטבע³³. ואין שום הסבר טבעי שיכול להסביר זאת, והדברים ידועים ואין כאן מקום להאריך. על כן נמסרה הארץ העל טבעית לעם העל טבעי.

ולאור השקפה זו מלחמה על א"י אינה כמלחמה אחרת במקום אחר בעולם שיש כללי ותכסיסי מלחמה, אלא קיימת בעניינה הנהגה על טבעית³⁴. ואין ספק כי בשמים יושבים כל הפמליא של מעלה כל הזמן ולוחמים עם השרים של אדום וישמעאל להשקיט את מידת הדין, והנה ה' ניצב עליו³⁵. ואם הגה"צ הר"י ממוש זי"ע

27 דברים יד, יב.

28 ראה ספרי דברים מ ד"ה ארץ; מובא ברש"י על הפסוק וברמב"ן שם. וראה גם נתיבות שלום במדבר עמ' עו.

29 תורת אבות, ירושלים תשס"ב, עמ' מט, בשמו של האדמו"ר רבי אברהם וינברג הראשון, מייסדה של חסידות סלונים ומחבר הספר 'יסוד העבודה'.

30 בראשית כח, יב.

31 ראש השנה טז, א.

32 מלכים א ח, מח.

33 ראה נתיבות שלום במדבר עמ' עח.

34 באות א' דיבר האדמו"ר מסלונים על תחושת כוחי ועוצם ידי, וכאן העלה את המימד העל טבעי שבארץ ישראל. כאן המקום להביא דברים שכתב בפרשת בשלח: "...ע"פ האמור כי מהותה של ארץ ישראל היא הנהגתה העל טבעית הנתונה בידי הקב"ה בכבודו ובעצמו, יבואר העניין מה שהפגם של כוחי ועוצם ידי נאמר במיוחד גבי ישיבת ארץ ישראל... שאמנם בכל מקום שהוא, הדעה של כוחי ועוצם ידי היא פגם גדול, אך במיוחד הוא כן בארץ ישראל, שכל מהותה היא ארץ אשר ה' אלוקיך דורש אותה תמיד עיני ה' אלוקיך בה וכו', אשר כל הנהגתה למעלה מן הטבע, ולכך הפגם של כוחי ועוצם ידי הוא חמור בה ביותר, כי היא למעלה מכל עניינים טבעיים" (נתיבות שלום במדבר, עמ' עח; וראה גם נתיבות שלום ויקרא, עמ' קכד-קכה).

35 בראשית כח, יג.

אמר כשנתלקחה שריפה גדולה במוש, והיה נדמה שניתנה רשות למשחית וכו', שיושבים כעת הפמליא של מעלה ודנים על כל רעף של גג יהודי אם יישרף או לא, כ"ש וק"ו כשדנים על ארץ הקודש.

ואין לנו לראות כאן מלחמה בין יהודים וערבים, אלא על דרך דאיתא במאור עיניים בפרשת תצא על פסוק 'כי תבנה בית חדש ועשית מעקה לגגך'³⁶, כי לפעמים מצערים בני אדם לאדם אחד מחמת הדינים שיש עליו למעלה, והם מתלבשים בבני אדם למטה לצער אותו, ומהם יכול לראות שגם למעלה הוא כך. וכשאדם בונה בית מתעוררים דינים, כי כוחות הסט"א מלאים בכל חללי דעלמא, והוא ע"י שבונה ביתו מצמצם את גבולו, ומתלבשים בבני אדם למטה שיצערו אותו ויעכבוהו מלבנות. לכן אמרה תורה 'כי תבנה בית חדש ועשית', הוא מלשון תיקון, 'מעקה', מלשון המעיקים, שתתקנם ע"י שתדביק את עצמך למעלה לעולם המחשבה, דהיינו לגגך, ואז 'פול הנופל', הם הדינים יפלו ממך. עכת"ד. והרעיון הזה בכל שכן שייך לעניין א"י, שבאו יהודים מכל קצווי תבל אחרי השואה שבורים ורצוצים לבנות את ביתם, ובזה מגרשים את קליפת ישמעאל שהיא שממה, וכל כוחות הסט"א למעלה לוחמים נגד זה, והם מתלבשים בכל האומות הלוחמים כנגדנו. והעצה היא להשתיקם ולתקנם במקורם למעלה³⁷, ואז ממילא תהיה מפלה לאלו שהם לוחמים כנגדנו, כי המקום המכריע במלחמה על ארץ הקודש הוא למעלה.

ואמנם הפעם גם מנהיגי החופשים מודים בגלוי כי היה נס גדול למעלה מהטבע בימים הראשונים בפרוץ המלחמה, שכל קיומנו היה בסכנה עצומה, ולא ינום ולא ישן שומר ישראל³⁸, וכמו שהבאנו בהקדמה לספר באר אברהם³⁹ המאמר ממרן הסבא קדישא מסלונים זי"ע, שדרש על פי המסורה את שני הכתובים, את הכתוב 'ארץ אשר ה' אלוקיך דורש אותה'⁴⁰ ואת הכתוב 'את שעיר החטאת דרוש דרש משה והנה שורף'⁴¹, היינו כי ארץ הקודש כשהיא במצב 'הנה שורף', שנדמה לך שאין לה עוד זכות קיום ולא סיכוי להינצל מכיליון, מגפות, דבר וחרב, דווקא אז מתגלה כי היא 'ארץ אשר ה' אלוקיך דורש אותה' ו'תמיד עיני ה' אלוקיך בה' להעמיד רווח והצלה ליהודים, ושום חישובים וגורמים טבעיים ופוליטיים אינם גורמים במצב - אלא רק ההנהגה העל טבעית.

36 דברים כב, ח.

37 בדבריו של המאור עיניים הכוונה לתקן בעולם המחשבה.

38 תהלים קכא, ד.

39 פרק ו אות ג.

40 דברים יד, יב.

41 ויקרא י, טז.

תפקידנו בשעה זו: אמונה וביטחון⁴²

כבר היינו במצב דומה⁴³, כשעמדנו על הים וכל סוס רכב פרעה ורכבו ופרשיו⁴⁴ קמו כנגדנו, ולא היה שום מקום מפלט מכל הצדדים סביב, ואמר ה' אל משה 'מה תצעק אלי דבר אל בני ישראל ויסעו'⁴⁵. והנה לכאורה לא מובן מה שאמר לו ה' 'מה תצעק אלי', וכי כלום יש מה לעשות אחרת בשעה טראגית כזאת אם לא לצעוק להקב"ה שבידו להציל? אך הפירוש שיש עיתים שהוא בבחינת 'שְׁתֵּם תפילת'⁴⁶, שמידת הדין קטרגה כי הללו והללו עובדי עבודה זרה⁴⁷, ובאיזה זכות יזכו עם ישראל לקריעת ים סוף? ואז היה בבחינת מאמר הכתוב 'אלוקים אקרא יומם ולא תענה ולילה ולא דומיה לי'⁴⁸, שמידת הדין מקטרגת ולא נותנת שיתקבלו התפילות, ואז העצה היא ביטחון בה', כהמשך הכתוב שם 'בך בטחו אבותינו בטחו ותפליטו וכו' בך בטחו ולא בושו'⁴⁹. בעיתים כאלו העצה היא רק ביטחון בה', שהננו בניס לפני המקום, ו'אהבתי אתכם אמר ה'⁵⁰, ו'פָּרַחַם אב על בני'⁵¹. ועל זה לא שייך שום קטרוג⁵², שאפילו אם אינו הגון ואינו כדאי⁵³ אך פָּאב את בן ירצהו, ו'בני בכורי

42 במקומות שונים ציין את הניסיון שבמידת הביטחון כניסיון של הדור שלנו. ראה: נתיבות שלום פורים עמ' יג ועוד. אם כי יש שציין דברים אחרים. לדוגמא ראה נתיבות שלום חנוכה, עמ' ט שם הוא כותב שההסתר הוא הניסיון של דורנו - ולא רחוק לפרנס את הדברים זה עם זה.

43 ראה כעין זה נתיבות שלום פורים עמ' כו.

44 שמות יד, ט.

45 שמות יד, טו. פסוק זה בעל חשיבות רבה במשנתו של הנתיבות שלום, ראה: נתיבות שלום שמות עמ' קד ואילך; נתיבות שלום מאמרים, א, עמ' נא; ועוד.

46 איכה ג, ח. פסוק זה מציין בעיני בעל הנתיבות שלום את השבר העובר על המאמין, שניתן להתגבר עליו רק על ידי ביטחון. ראה עוד: נתיבות שלום שמות, עמ' קד.

47 מדרש תהילים (בובר), מזמור טו אות ה.

48 תהלים כב, ג.

49 תהלים כב, ה-ו.

50 תהלים קג, יג.

51 מלאכי א, ב.

52 על רעיון זה של חיבת עם ישראל אצל ה' יתברך ללא כל קשר למצבו בפועל עמד האדמו"ר מסלונים במקומות רבים, ראה: נתיבות שלום, חנוכה, עמ' כ; נתיבות שלום מאמרים, ב, עמ' רלז, רנב, רנט, שלא; נתיבות שלום בראשית, עמ' רצד, שכד; נתיבות שלום שמות, עמ' לב, נא, שו; נתיבות שלום במדבר עמ' קצט, רט, שלה; נתיבות שלום שובבים, עמ' פז; נתיבות שלום פורים עמ' נד. רבות מאמרותיו של רבינו זצ"ל נסבים סביב זה של "בין כך ובין כך קרויים בניס..." (חש"מ, האדמו"ר מסלונים זיע"א - ליום השלושים", עולם החסידות, 72, עמ' 48).

53 בביטוי זה עושה הנתיבות שלום שימוש רב בשעה שבה לתאר את הקשר שבין הקב"ה וישראל, לדוגמא ראה: נתיבות שלום חנוכה, עמ' כא ועוד.

ישראל⁵⁴ נאמר בשעה שהיו משוקעים במ"ט שערי טומאה במצרים⁵⁵. וזהו 'דבר אל בני ישראל ויסעו'⁵⁶, תקפצו לתוך הים בביטחון גמור בה' וייקרע הים. והיא עצתנו גם בשעה זו, רק בטחון בה' הוא יושיענו גם אם כל העולם כנגדנו, וזה תפקידנו עכשיו.

וראויה שעה זו לבאר בקצרה עניין ביטחון על פי דרך ושיטת רבותינו הקדושים, שלא ישאל השואל מהו המקור שממנו נשאב לבטוח בה' שבוודאי יושיענו ויצילנו, אולי ח"ו אין זה רצונו ית' להושיענו.

והנה אמנם יש דעות בענייני ביטחון⁵⁷, והיא גם שיטת החזו"א⁵⁸ בספר אמונה וביטחון שלו פרק שני⁵⁹, שכתב כי האמונה והביטחון אחת היא, אלא האמונה

54 שמות ד, כב.

55 על מנת להבין את הדברים בשלמותם יש להרחיב בנקודה זו. בשעה שאדם חשוף לגילוי של אהבה, מרחפת לה באוויר שאלה רבת משקל, והיא האם יש פה גילוי אמיתי של אהבה - או שמא שיקולים אחרים מתלווים לאהבה הצרופה. מסיבה זו קיים ממד מיוחד של אהבה בילד מלא פגמים. במקרה זה אין הסבר אחר לאהבה מלבד האהבה עצמה. לא הנאה מיופי, ולא הנאה מהצלחה ולא שום נימוק אחר (ראה נתיבות שלום, במדבר, עמ' קצו). על רקע זה מובן שדווקא על רקע שפלותם של ישראל לקראת יציאת מצרים (מ"ט שערי טומאה, הללו עובדי עבודה זרה, וכיצא בזה) מתגלית אהבה מוחלטת ובלתי תלויה של הקב"ה. נקודה זו חוזרת ונשנית אצל האדמו"ר מסלונים פעם אחר פעם (לדוגמא: ראה נתיבות שלום מאמרים, א, עמ' מד; נ; נתיבות שלום שמות עמ' מב, סג ועוד).

56 שמות יד, טו.

57 במקום זה ראוי להתייחס לעריכת כתביו של האדמו"ר מסלונים. נושא הביטחון נידון בנתיבות שלום במקומות רבים, ובמספר מקומות בהרחבה רבה (נתיבות שלום מאמרים, א, עמ' מט-נג; נתיבות שלום ויקרא, עמ' קכד-קכה; נתיבות שלום, פורים, עמ' כב-כט; נתיבות שלום חנוכה טז-כה; נתיבות שלום בראשית, עמ' רסא-רסד; ועוד). יחד עם זאת מכולן נשמטה המחלוקת הישירה עם דעתו של החזו"ן איש. כך היה עוד בחיי האדמו"ר מסלונים בשעה שנדפס נתיבות שלום מאמרים ח"א; נראה לי שעובדה זו מגלה נקודה חשובה ביותר. כל הקורא את השקפתו של האדמו"ר מסלונים על ביטחון יודע שלא ניתן לשלבה עם זו של החזו"ן איש. אך למרות זאת לא מצא האדמו"ר מסלונים מקום להתעמת חזיתית עם גדול הדור. לכן בכל שעה שעסק בביטחון האיר והבהיר את דרכו שלו, ומזו של החזו"ן איש התעלם. רק בשעה בה עמדה שאלת הביטחון למבחן כה קשה, כמו בתקופה שלאחר מלחמת יום הכיפורים, בה הבדלי הגישות באו לידי ביטוי כה בולט, והציבור צריך היה להיות מודרך בצורה ברורה ובהירה - מצא לנכון האדמו"ר מסלונים להתעמת ישירות עם הארי שבחבורה. על שיטתו של החזו"ן איש בענייני הביטחון ראה: א' בן פורת, "מידת הביטחון לאורו של החזו"ן איש", שמעתי, 139, עמ' 145-157; הרב אהרן ליכטינשטיין, לברורה של מדת הביטחון, (הנ"ל הע' 2; בנימין בראון, החזו"ן איש - הפוסק המאמין ומנהיג המהפכה החרדית, ירושלים תשע"א, עמ' 143-148).

58 הספר אמונה וביטחון עורר תגובות מעניינות ביותר. היו שטרחו וכתבו לו קיצור (הרב י' קלופט, דעת יואל, ישראל תשנ"א, עמ' סא-סג); ואף בעולם החסידי היו שישבחוהו עד מאוד ("... ספרו הקטן 'חזו"ן איש' על ענייני אמונה וביטחון, שפרסמו תלמידי אחר פטירתו, הוא

להלכה והביטחון למעשה⁶⁰. ולשיטתו אין הביטחון שבוודאי יהיה כצד הטוב, כי מי יאמר שיהיה כן, והאם היה לו נבואה כי יהיה טוב⁶¹? אלא האמונה היא שאין מקרה בעולם, וכל הנעשה תחת השמש הכול בהכרזה מאתו ית'⁶², וכאשר האדם נפגש במקרה אשר לפי הנוהג שבעולם צפוי אליו סכנה - מדרכי הטבע לפחוד מטבעות העולם, ואז צריך האדם לבטוח בה' שאין לפניו שום פגע רע מיד המקרה רק הכול מאתו ית'. ושורש האמונה הזאת נותן לו אומץ להאמין באפשרות ההצלה, ושאינ לפניו נטייה לרעה יותר מלטובה, ושאינ מעצור מיד ה' להושיע ולהכין מסבבים אחרים שיחליפו את כל המסבבים לרעה, ואז לא ירדוף אחרי שרים וניצבים לבקש תחבולות וכו' אלא יפשפש במעשיו ויבקש מה'⁶³.

והנה לא כן הוא דרך החסידות בעניין ביטחון, ולא כן משמעות לשון ביטחון בה', ולשון 'בד בטחו אבותינו בטחו ותפלימו בד בטחו ולא בוש'⁶⁴. וכמשמעות המובא במדרש תהלים (שומר טוב) על פסוק 'אלוקי בד בטחתי אל אבושה'⁶⁵, מעשה באכסנאי שבא לעיר המלך בלילה ולן בחוץ, מצאווה שרי המלך והתחילו להכות אותו, אמר להם אל תכוני שמבני בית המלך אני. המתינו עד אור הבוקר והולכיהו לפני המלך, אמר לו המלך, מכיר אתה אותי, אמר לו לאו. והאיך אתה בן ביתי? אמר לו איני מבני ביתך, אלא בטחתי בחסדך. אמר להם המלך, הואיל ובי בטח הניחו לו. כך אמר דוד⁶⁶, 'אלוקי בד בטחתי אל אבושה', ובשביל כך 'אל יעלצו אויבי לי'. משמע ממאמר זה כי עניין ביטחון משמעותו שבוטח בהשי"ת, אע"פ שאינו ראוי, שה' יעזור לו⁶⁷, רק ע"י ביטחון בה' ממשיך ע"י זה ישועתו ית'⁶⁸, כי אם יהודי בוטח בה' שיעזור לו שורש הדבר הוא מחמת שמרגיש בלבו את אהבתו ית', שהוא כבן

פנינה יקרה בספרות המחשבה.. " הרב ש"י זיין, אישים ושיטות, ירושלים תשל"ז, עמ' 336). לעומת זאת בתוככי עולם התורה החרדי-ליטאי היו שהסתייגו מלימוד בו (הרב א' לאפיין, לב אליהו, א, ירושלים תשמ"א, עמ' 50; מעניין לציין שדוד בן גוריון מצא בו עניין רב - ראה צילום מכתבו לא"א גנחובסקי אצל שמחה רז, צדיק יסוד עולם, ירושלים 1996, עמ' 169).

60 חזון איש אמונה וביטחון, תל אביב תשל"ט, פ"ב אות ב עמ' יז-יח.
61 שם, אות א עמ' טז. את ההשקפה לפיה ודאי יהיה טוב מכנה החזון איש "טעות נושנה נתאזרחה בלב רבים במושג הביטחון" (שם).

62 שם.

63 שם, עמ' יז.

64 תהלים כב, ה-ו.

65 תהלים כה, ב.

66 שם.

67 ראה לעיל הערה 57.

68 המשכת ישועה על ידי הביטחון הינו מהלך העבר כחוט השני בתוך דיוניו השונים של האדמו"ר מסלונים לגבי הביטחון. לדוגמא: "...והמשכת נס פורים הייתה בכוח הביטחון" (נתיבות שלום, פורים, עמ' ז); "...ולפי ערך הביטחון שיש לו כד הוא ממשיך ישועה" (נתיבות שלום בראשית עמ' ריט; ראה גם נתיבות שלום מאמרים, א, עמ' נא ועוד).

לאב רחמן⁶⁹, ואז מתקיים בו עניין ה' צלך⁷⁰, שכביכול הוא למעלה בבחינת צל שעושה מה שהאדם עושה⁷¹, וכמו שהיהודי מצייר בלבו את קרבתו ואהבתו ית' כן ממשיך עליו מן השמים אע"פ שאינו ראוי לזה⁷². ונגד ביטחון לא שייך שום קטרוג. ועל דרך זה מיושבים כל החקירות בעניין ביטחון אם צריך השתדלות או אין צריך שום השתדלות, שהכל הוא לפי ערך בהירות האמונה והביטחון. אם בוטח בה' כל כך עד שבטוח שיעשה לו זאת בלי שום השתדלות ממשיך הישועה בלי שום השתדלות, ואם דרגת הביטחון אינה במדרגה כזו אלא באופן שיעשה משהו שיהיה מקור לברכה, אזי צריך באמת להשתדלות⁷³. ולכן נחום איש גם זו, שהיה אומר על כל דבר גם זו לטובה⁷⁴, והיה בדרגה עילאית ביותר של ביטחון, המשיך המדרגה הזו שכל דבר נהפך לטובה. ומה שיעקב היה מפחד שמא יגרום החטא⁷⁵, צריך לפרש לפי זה דהיינו שיגרום החטא ולא ירגיש את אהבתו וקרבתו ית'⁷⁶, וממילא לא ימשיך הישועה. וזהו מה שמצינו בחז"ל, שאמר חזקיה המלך לישעיה הנביא בשעה שאמר לו מת אתה בעוה"ז ולא תחיה לעוה"ב, אמר לו, בן אמוץ כלה נבואתך וצא, כך מקובלני מאבי אבא שאפילו חרב חדה מונחת על צווארו של אדם אל יתייאש מן הרחמים⁷⁷. ומובא מהרב הקדוש מרוז'ין זי"ע⁷⁸ כי 'אבי אבא' מרמז

69 על אהבת ה' לישראל כאהבת אב לבנו ראה נתיבות שלום שמות עמ' סג-סד, פורים עמ' ז-ח, במדבר עמ' קצז, דברים עמ' יט ועוד.

70 תהלים קכא, ה.

71 רעיון זה מופיע כבר אצל תלמידי הבעל שם טוב. ראה דגל מחנה אפרים, בהר, ד"ה ובכל; ועוד.

72 ראה לעיל הערה 57.

73 בשיחה בה דן במידת הביטחון של יוסף הרחיב לגבי חובת ההשתדלות. וכך כתב בין השאר: "...אמנם אצל כל אדם כאשר הקב"ה מזמין לו דרך השתדלות איך להינצל הריהו מחויב לעשות זאת, אבל לגבי יוסף זה נחשב לפגם מה שאמר זכרתי והזכרתי, כי לרום מדרגתו לא היה צריך לומר זאת... אם מגיע למדרגה יותר גבוהה בביטחון אינו צריך אז לשום השתדלות, ובאם לאו עדיין צריך הוא למעט השתדלות, כל אחד לפום מדרגתו, אך הישועה האמיתית כאשר מגיע לביטחון המושלם שהוא סמוך ובטוח בה' במלוא הוודאות, שאז אינו צריך לעשות מאומה ולא לדבר מאומה אפילו זכרתי והזכרתי... והיינו דבעצם אין האדם צריך לעשות מאומה עבור פרנסתו, וכאשר ירד הגשם מן השמים על הארץ בלא שום השתדלות מצד האדם כך הייתה צריכה פרנסתו של האדם להיות נשפעת מן השמים, אלא שאם אין הביטחון שלו בשלמות הראויה צריך הוא לעשות פעולה לצורך פרנסתו, אם פעולה קטנה או יותר גדולה של יגיעה והשתדלות, הכל לפי דרגתו בביטחון, אך אם יש לו ביטחון מושלם משפיעים לו את פרנסתו כגשם..." (נתיבות שלום בראשית, עמ' רסא-רסב).

74 תענית כא, א. 75 ברכות ד, א.

76 כעין זה נתיבות שלום מאמרים, א, עמ' נא-נב; נתיבות שלום בראשית עמ' רסב-רסג. להסבר שונה ראה בנתיבות שלום בראשית עמ' ריט-רכב.

77 ברכות י, א. בגמרא זו ובדברי האדמו"ר מרוז'ין עשה הנתיבות שלום שימוש רב. ראה: נתיבות שלום לפורים עמ' א; נתיבות שלום מאמרים, א, עמ' נב ועוד.

78 ראה עירין קדישין, ב, ירושלים תשס"ט, עמ' תז-תח.

על הנהגה העליונה שהיא למעלה מדרגת הנבואה, ובדרגה ההיא אפילו חרב חדה וכו'.

וזה תפקידנו הקדוש בשעה זו, להתחזק בביטחון אמיתי בישועתו ית', כמו שאמר מרן רמ"מ ז"ל שכשיהודי אומר 'עד הנה עזרונו רחמיך'⁷⁹ עושה חשבון איך שהקב"ה עזר לו בכל המצבים, אך כשעומד בעת צרה ואומר 'ואל תטשנו ה' אלוקינו' נדמה לו אולי עכשיו יעזוב אותי. ואמר בלשונו, שוטה, אתה ראית כי עד הנה עזר לך השי"ת, האמן ובטח כי לא יטוש אותך. כמו כן אנו אומרים לעצמנו, ראינו בעינינו תשועת ה' על כל צעד במשך עשרות בשנים למעלה מהטבע, ובכוח זה אנו מאמינים באמונה שלימה ובוטחים בישועתו גם בתקופה זו.

'ויתחזק דוד בה' אלוקיו'

מצינו בספר שמואל 'ותצר לדוד מאוד, כי אמרו העם לסוקלו, כי מרה נפש העם איש על בניו ועל בנותיו, ויתחזק דוד בה' אלוקיו'⁸⁰. היה אז מצב מדכא מאוד, אחרי שכבשו העמלקים את צקלג ונשבו הנשים ובתוכם שתי נשי דוד, ו'אמרו העם לסוקלו כי מרה נפש העם'. בשעה קריטית כזו לא היה עצה אחרת אלא 'ויתחזק דוד בה' אלוקיו', בה' אלוקים לא כתיב כאן אלא בה' אלוקיו'⁸¹, שהוא שלו בכל המצבים. ומיד כשנתחזק התחילה הישועה, ששאל בה' וכו'. זהו שורש הישועה, מה שיהודי מתחזק בה' אלוקים ומאמין שהוא אלוקיו. ועל כן עיקר התגברות הס"א בתקופה הזאת הוא הדיכאון והנפילת רוח שנהיה בעם, ואפילו אצל גדולים וטובים, והוא האויב מספר אחד שלנו בשעה זו, כי גם לאמונה וביטחון אי אפשר להגיע אלא כמתחזקים קודם. היה צריך בשעה זו לקרוא עצרות גדולות, ולקרוא 'עם ה' חזקו ונתחזקה', כי זוהי התרופה.

ועל פי השקפה כללית זאת ממילא יש לנו גישה בהירה⁸² גם בנוגע להשטחים, אם להחזיר חלקים שתחת ידינו תמורת חוזה שלום ולמנוע ע"י זה מלחמה ושפך דם כי עייפה נפשי להורגים⁸³, ומה מאוד יקרה לנו כל נפש מישראל כעולם מלא⁸⁴. ומהצד השני האם להחזיר אפילו אמה אחת מארץ הקודש אחרי שהקב"ה נתן אותה בידינו? ומבלי להיכנס בצד הפוליטי, אם החזרת השטחים תציל ממלחמות ושפך דם, שזה לא שייך לנו לקבוע, הרי העניין הזה מזכיר אותי מה ששמעתי מהגאון מוהר"י כהנמן מפונוביז' ז"ל, שתיאר איך שבמחנה השמדה עמדה אישה אחת עם שני ילדים,

79 מתוך תפילת נשמת כל חי.

80 שמ"א ל, ו.

81 ראה לעיל הערה 31. לגבי דרשת פסוק זה ראה נתיבות שלום קובץ מכתבים, עמ' כו.

82 ראה לעיל הערה 3.

83 ירמיה ד, לא.

84 ע"פ סנהדרין פ"ד מ"ה.

ואמרו שתמסור אחד מהם לשריפה ובשביל כך ישאירו לה השני לפליטה, ואיה סופר שיוכל לתאר לב אם רחמניה בשעה זו, לקחה אחד מהם ונשקה אותו כל כך, לא, בשום אופן את זה לא תמסור לשריפה, לקחה השני ונשקה אותו, לא, בשום אופן את זה לא תמסור וכו', וכה הוא אצלנו המצב בין שתי הברירות.

אך על פי דברינו הדבר ברור שהכל תלוי לפי מידת האמונה שלנו. אם נתחזק בה' אלוקינו ונבטח בו כי לא יקח מאתנו מה שנתן לנו, ושהוא יושיענו מידי אויבנו, אזי בוודאי הכל יישאר תחת ידינו בלי שפך דם. ואם ח"ו האמונה והביטחון לא יהיו כל כך חזקים, אזי נצטרך להיכנע לפשרות. ותפקיד השעה הוא מבצע ביטחון אמיתי, ואז יקיים אלה ברכב ואלה בסוסים ואנחנו בשם ה' נזכיר, המה כרעו ונפלו ואנחנו קמנו ונתעודד⁸⁵.

וצריך שיהיה לנו אומץ לשאול לדרוש ולבקש, אע"פ שמעשים אין בנו⁸⁶ ואין אנו ראויים, על דרך מאמר דברי שמואל בליקוטי אמרים אות י"ג⁸⁷ מה שבהושענות של הו"ר אומרים בתחילה 'אני והו הושיעה נא', ואח"כ אומרים 'אנא הושיעה נא', אחרי זה אומרים 'אנא ה' הושע נא והושיעה נא', ולבסוף אומרים 'אנא אל נא הושע נא והושיעה נא אבינו אתה'. על דרך משל, לבן מלך אשר גורש מעל פני אביו המלך, ומרוב עיתים וימים מרוב דחקות הלך לבוש בגדי סחבות כבזוי. והתעורר לחזור אל אביו המלך, אך התבייש ליכנס לפלטרין המלך פנימה ולומר שהוא בן המלך, שהיה נראה כאחד הבזויים. מה עשה, נכנס לבקש נדבה ונתנו לו כרגיל, אך הוא לא קיבל ואמר שרוצה יותר. ונתנו לו יותר, ושוב לא קיבל. והמלך שהיה בעל חסד שאל אותו למה אינך מרוצה, הרי זו מתנה הגונה, והשיב לו שהוא קרובו וראוי למתנה יותר גדולה. ונתן לו עוד ועוד, והוא בשלו שאינו מסכים. עד כי לא היה יכול להתאפק עוד וצעק מקירות ליבו הלא אתה אבי. וכמו כן אנו מבקשים מתחילה רק מתנת חנם, מגודל הבושה איך שאנו נראים, ואח"כ עוד ועוד, עד כי אנו צועקים 'אנא אל נא הושע נא והושיעה נא אבינו אתה'!

ואת זאת אנו מבקשים בשעה זו, הושיעה נא כי אבינו אתה, ואתה צריך לתת לנו ישועה שלימה, ורחמנו כרחם אב על בנים, כי בלתך אין להושיע. יהי רצון שיתגדל ויתקדש שמיא רבא, וידעו מצרים כי אני ה'⁸⁸, שתעזור לנו באופן שיראו הכול כי ממך הישועה.

אין אנו מחשבי קיצים, אך על שעה זו בוודאי נאמר לשון חז"ל יצפה לרגלי

85 תהלים כ, ח-ט.

86 ע"פ פיוט לשחרית של ר"ה.

87 רבי שמואל ויינברג (האדמו"ר השני של חסידות סלונים), ליקוטי אמרים, ירושלים [חש"ד], אות יג עמ' ר.

88 שמות ז, ה.

משיח⁸⁹, ופירוש לשון 'רגלי משיח' יש לומר שכל המאורעות העוברים עלינו בדור אחרון, כל המלחמות העוברות עלינו כאן בארץ הקודש, הם צעד אחר צעד לקראת התגלותו במהרה בימינו. הבה נצפה שאנו עומדים כבר בפני הצעד האחרון, והוא יתגלה בקרוב, ומלאה הארץ דעה את ה'⁹⁰.

89 הגילוי הגדול מהארת פניו ית' הוא "כי פקד ה' את עמו" (רות א ו), ועלינו לעורר רחמים מרובים כי "אתה החילות להראות את עבדך את גודלך ואת ידך החזקה אשר מי אל בשמים ובארץ אשר יעשה כמעשיך וכגבורותיך, אעברה נא ואראה את... ההר הטוב הזה והלבנון" (דברים ג, כד-כה), היינו שיבנה לנו ביהמ"ק במהרה בימינו, כי עדיין שכינה בגלותא ועוד לא זכינו אפילו לאתחלתא דגאולה (לצד התבטאות זו מעניין לראות את דבריו אודות חבלי משיח: "עם ישראל עבר את חבלי משיח בכל פרטיהם ודקדוקיהם, ולאחר שכבר עברו את חבלי משיח הרי אין ספק שמעתה בכל יומא זמניה הוא, שלאחר חבלי הלידה מצפים כבר בכל רגע ללידה, ואע"פ שיתמהמה עם כל זה אחכה לו בכל יום שיבוא. ואם בשעתו כאשר היו אומרים אחכה לו בכל יום שיבוא הטרידה השאלה שהרי צריכים לעבור מקודם את חבלי משיח, הרי בדורנו אין כבר שאלות כאלו, כלל ישראל שלם כבר את החוב הגדול של חבלי משיח, והוא מוכן ומצפה לביאת המשיח. באספקלריא הזאת צריכה להיות אצל יהודי בדורנו ההרגשה של אחכה לו בכל יום שיבוא, בבחינת הנה זה עומד אחר כותלנו... לאחר חבלי המשיח האלו כבר ראוי כלל ישראל ישועה, ורק הקב"ה כביכול ממתין לזאת שכלל ישראל יקיים צפית לישועה, כי המשכת הישועה הוא ע"י האמונה והצפיה לישועה..." (נתיבות שלום, במדבר, עמ' ריד; קונטרס ההרוגה עליך, עמ' 47). כי מהו ענין גאולה, שהבריאה כולה השקועה בחומרנות תזכה לגאולה, "ומלאה הארץ דעה את ה'" (ישעיה יא, ט), "ונראה עין בעין בשובו אל נוהו" (ע"פ ישעיה נב, ח), "ונגלה כבוד ה' וראו כל בשר יחדיו" וגו' (ישעיה מ, ה). אמנם יחד עם זה עלינו להביט נכוחה במאורעות הכבירים שעברו עלינו זה עתה, וכל מה שעבר עלינו בדור האחרון, החל מההשמדה הנוראה, וכל המאורעות הבלתי רגילים שעברו עלינו בכל התקופה האחרונה, שהכל מחייב התבוננות ומחשבה, כי אנו הולכים ומתקדמים לקראת הגאולה, ועל דרך שפירשו רבותינו הקדושים ולא עלה בידי למצוא מקור זה) לשון שאמרו חז"ל (בראשית רבה פרשה מב אות ד; שיר השירים רבה פרשה ח אות ג; איכה רבה פרשה א אות מא; ילקוט שמעוני לך לך רמז עב; ילקוט שמעוני עמוס רמז תקמט) יצפה לרגלי משיח, שלכאורה לשון רגלי משיח אין להם ביאור, אלא מרומז שכמו דידוע כי בלידה רגילה מתחיל ללכת עם הראש, אבל כשקורה שמתחיל ללכת עם הרגלים זהו לידה מסוכנת, אבל יתכן שיצא גם מזה לידה, אותו דבר בביאת המשיח כשלא זוכים הכל הולך להיפך עם בחינת רגליים, אבל יתכן שכל זה הוא רגלי משיח שאנו צריכים לצפות לזה, ועלינו להרעיש עולמות "אבינו מלכנו גלה כבוד מלכותך עלינו והופע והינשא עלינו לעיני כל חי" (מתוך סידור התפילה).

90 ישעיהו יא, ט.